

ULUDAĞ, Süleyman (2014). “Câmî”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.267-280 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Süleyman ULUDAĞ*

CÂMÎ

Nureddin Abdurrahman bin Ahmed bin Câmî, 23 Şubat 817/8 Kasım 1414'te, Herat ile Havaf arasındaki Hurdcird (Harcird) kasabasında doğmuş, 898/1492'de Herat'ta vefat etmiş ve üstadı Şeyh Sadeddin Kaşgârî'nin yanına gömülmüştür. Hurdcird kasabası Câm şehrine bağlı olduğu için Câmî mahlası ve nisbesiyle şöhret bulmuştur. Câmî'nin, İmam Azam'ın iki seçkin talebesinden biri olan İmam Muhammed'in soyundan geldiği kaynaklarda kaydedilir.

Câmî ulema yetiştiren bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Dedeleri gibi ulemadan olan babası Nizâmeddin Ahmed bin Muhammed 823/1420'de Herat'a gelerek Nizâmiye medreselerinde müderris olmuştu. Oğlu Abdurrahman Câmî bu medresede tahsil görmüş, Seyyid Şerif Cürcânî'nin halefi olan Hâce Ali Semerkandî'nin ve Teftazânî'nin talebelerinden Şihâbüddîn Cacârî'nin derslerine devam etmişti. Bu arada Mevlânâ Cüneyd Usûlî'den de yararlanmıştı. Câmî medrese tahsiliyle yetinmemiş, Uluğ Bey zamanında Semerkant'a gelmiş olan Bursalı Kadızade Rumî'nin matematik derslerine devam etmiş ve daha sonra Herat'a gelmiş olan Ali Kuşçu'yla matematik derslerini müzakere imkânı bulmuştu. Parlak bir zekâya ve dehâya sahip bulunan Câmî erken denilecek bir yaşta Herat bölgesinin beş allamesinden biri olmayı başarabilmiştir.

Câmî eleştirici bir ruha sahipti. Derslerine devam ettiği hocalarını rahatlıkla eleştiriyor, itirazlar ve sorular yöneltiyor, tatmin edici cevap alamayınca da dersleri terk ediyordu. Hâce Ali'nin derslerine yalnızca kırk gün devam etmiş, fazla bir şey öğrenemeyeceğini anlayınca derslere devam etmemişti. Şihâbüddin Câcermî'den bahsederken: “Kaç kere dersine gittim. Ondan ancak işe yarar iki söz işittim.” der. Hocalarından bahsederken: “Biz hiçbir

* Prof. Dr.Uludağ Üniversitesi emekli öğretim üyesi.

üstadın önünde ders okumadık ki, o bizden daha üstün olsun. Aksine daima tartışmalarımızda onlara galebe çaldık. Pek seyrek olarak bazılarıyla beraber kalabildik. Üzerimizde hiçbir üstadın hakkı yoktur.” der.

Parlak bir zekâyâ sahip olan Câmî sarf, nahiv, mantık, hikmet-i meşşâî, hikmet-i işrâkî, hikmet-i tabîî, hikmet-i riyazi, fıkıh, usul-i fıkıh, tefsir, hadis, kıraat ve belagat gibi, sonraki programına nazaran bir hayli zengin olan çağındaki medrese ilimlerinin hepsini, en iyi bir şekilde okuduğu halde bu ilimler onu tatmin etmemişti. O zekâsını ve gönlünü tasavvuf sahasında tatmin etmiş, düşünme ve duyma hürriyetini, duyuş ve düşünceleri serbestçe ifade etme imkânını burada bulmuştu. Medreseye devam ederken başından geçen bir aşk macerası, hassas ve şair ruhlu Câmî’yi tasavvufa kazandırmıştı.

Câmî’nin Tasavvufa İlgisi

Câmî Herat’a gelince Nakşibendi şeyhlerinden olan Sadeddin Kaşgârî’nin (ö. 860/1455) sohbetine devam etmiş, ona intisap ederek kızıyla evlenecek kadar Şeyh’le yakınlık peyda etmişti. Bu zatın vefatından sonra Ubeydullah Ahrar’a bağlanmıştı. Câmî’nin hafife aldığı üstatlarından Câcermî bu hadiseye, yani Câmî’nin sûfileşmesi meselesine üzölmüş ve “Beşyüz yıldan beri Horasan’da bir âlim yetişmedi. Câmî büyük bir âlim olacaktı, ama Sadeddin Kaşgârî yolunu kesip kaybetti.” diyerek üzüntüsünü ifade etmişti. Sadeddin Kaşgârî, Nizâmeddin Hamuş’un; Nizâmeddin Hamuş, Alâeddin Attâr’ın; o da Bahauddin Nakşibend’in (ö. 790/1411) halifesi ve müridiydi. Fakat Câmî şeyhi Kaşgârî’den başka Muhammed Parsa, Ubeydullah Ahrâr, Mevlânâ Fahreddin Loristânî, Ebu Nasr Parsa, Şeyh Bahauddin Ömer, Şemseddin Muhammed Kayserî, Celaleddin Purânî ve Mevlânâ Şemseddin Muhammed Esed gibi çağının önde gelen Nakşi şeyhleriyle de iyi ilişkiler kurmuş, bunlardan özellikle Muhammed Parsa ile Ubeydullah Ahrar’a ayrı bir ilgi duymuştu. *Nefahât’ta* bu kişiler hakkında bilgi verildiğinden burada meselenin uzatılması aynı şeyleri tekrar etmek olacaktır. Şu kadarını ifade edelim ki, Câmî daha çocukken Nakşi şeyhlerini tanımış, büyüdüğü zaman bu tarikata bağlanmış, fakat hiçbir zaman etrafına mürit toplayan ve onlara şeyhlik yapan birisi olmamıştır. Ayrıca Nakşibendi tarikatına olan bu sıcak ilgisi ve samimi yakınlığı, öbür tarikat mensuplarından faydalanmasına engel olmamış, tam tersine bir taraftan Nakşibendiye tarikatına bağlı kalırken, öbür taraftan İbn Arabî, İbn Fârız gibi vahdet-i vücütçu mutasavvıflara

neredeysse hayran ve meftun olarak eserlerini şerh ve telhis etmiştir. Mevlânâ'ya da gönülden bağlanmıştır. Bu geniş ufku, *Nefahât'ta*, sûfilerin hayat hikâyelerini çok rahat ve serbest bir şekilde anlatmasını sağlamış, boş yere kendisini dar kalıplara sıkıştırmasına engel olmuştur.

Şark ve Garb Tasavvufunun Bir Araya Getirilmesi

Endülüslü İbn Arabî ile Mısırlı İbn Fâriz tarafından işlenen ve vahdet-i vücûdu esas alan tasavvuf anlayışı ile özellikle o çağlarda Şark-İslam dünyasında bir hayli yayılmış olan ve Timurlular tarafından da himaye edilen Nakşibendiye tarikatının tasavvuf anlayışı Câmî aracılığıyla kaynaşmıştır. Muhammed Parsa'yı izleyerek İbn Arabî'nin *Fusûs'unu* şerh eden, sonra da *Nakdu'n-nüsûs* diye özetleyen; İbn Fâriz'ın meşhur kasidesini şerh eden; Mevlânâ'nın *Mesnevi'sindeki* ilk iki beyti açıklamak için *Ney Risalesi*'ni yazdıktan başka bir de *Menakıb-ı Hazreti Mevlevî*'yi yazan; Fahreddin Irâkî'nin *Lemeât'ını Eşî'atu'l-leme'ât* adıyla şerh eden Câmî öte taraftan *Suhanân-ı Hâce Parsa* gibi Nakşi şeyhleriyle ilgili eserler yazarak Batı-Doğu tasavvufunu bir araya getirmişti. Esasen ilk Nakşi şeyhleri vahdet-i vücûda ve İbn Arabî'ye ilgisiz kalmamışlardır. İmam Rabbanî'nin İbn Arabî'yi ve vahdet-i vücûdu eleştirmesinden sonra Nakşiler olumsuz bir tavır alarak içlerine kapanmışlar; vahdet-i vücût karşısındaki tavırlarını ne red ne de kabul diyebileceğimiz bir anlayış içinde ayarlamışlardır. Bu anlayış vahdet-i vücûda karşı köklü ve ciddi eleştiriler yöneltmelerine engel olduğu gibi kabul etmelerine ve ona açılmalarına da engel olmuştur.

Oysa Câmî gibi cesur, hareketli, coşkun ve atak ruhlular Nakşiler zamanında Nakşibendiye tasavvuf tarihinin en değerli ve en önemli mahsullerini vermeye uygundu. Herhalde Nakşiliğin böyle bir özellik kazanmasında Câmî birinci derecede etkili olmuştur.

Nakşibendiye tarikatı daha sonraki yüzyıllarda kapalı bir sistem haline geldiği zamanlarda bile Câmî ve benzeri anlayıştaki Nakşilerin hoşgörülü tutumları sayesinde bu tarikat mensupları, muhalif tarikatlara karşı aşırı ve katı bir tavır alma imkânına çok da sahip olamamışlardır. Bugünkü Nakşiler İmam Rabbanî benzeri Nakşi şeyhleri üzerinde durdukları kadar Molla Câmî ve benzeri Nakşibendi büyükleri üzerinde de dursalar sonuç çok daha hayırlı ve faydalı olur. Gariptir ki, Nakşibendiye denildiği zaman hemen İmam Rabbanî akla geldiği halde ondan daha az önemli olmayan Molla Câmî hiç anılmaz ve bilinmez olmuştur. Yalnızca medreselerde okunan dilbilgisi kitabı

sayesinde tanınmaktadır. *Câmî* veya *Molla Câmî* denilen ve *Kafiye*'nin şerhi olan bu eser ise hiçbir şekilde Molla Câmî'nin ilmi ve tasavvufi şahsiyetlerini yansıtmaz.

Câmî'nin Eserleri

Câmî âlim, edip, şair ve mutasavvıftır, eserlerini bu kimliğiyle yazmıştır. Bu nedenle eserlerinin ilmi, edebi ve tasavvufi bakımdan ayrı ayrı önemleri vardır. Ancak bu üç yönüyle incelendikleri zaman tam ve gerçek şekliyle anlaşılabilirler. Aksi takdirde Câmî hakkında edinilen bilgi eksik ve sonuç itibariyle faydasız olur.

1. Manzum Eserleri

Câm Nâmekî'ye (ö. 536/1141) saygısından Câmî mahlasını kullanan Câmî'nin manzum eserleri, içerik bakımından genellikle dini, ahlaki ve tasavvufi bir mahiyette olup sanat ve edebiyat bakımından değeri çok yüksektir.

a) Divânları: Câmî divânlarının birini 884/1479'da, diğerini 885/1480'de, üçüncüsünü 886/1481'de ölümünden iki yıl önce tertip etmişti. Gençlik yıllarına ait şiirlerini toplayan birinci divânına *Fâtihatü's-şebâb [İlk Gençlik]*, orta yaştaki şiirlerini toplayan divânına *Vâsîfatü'l-ıkd [Gerdanlığın Ortasındaki İnci]*, hayatının son dönemlerindeki şiirlerinden meydana gelen üçüncü divânına *Hâtimetü'l-hayat [ömrün Sonu]* ismini vermişti. Divânlarda gayet güzel şiirler, âşıkane manzumeler ve vahdet-i vücûdu terennüm eden şairane tasvirler vardır.

b) Mesneviler: Câmî'nin mesnevileri konu ve içerik açısından divânından çok farklı değildir. Yedi mesnevisi *Heft Evrenk [Yedi Yıldız, Büyükayı]* altında toplanmıştır. Bu yedi mesnevi Nizâmî'nin *Penc-genc* isimli eserine benzer.

b¹) *Silsiletü'z-zeheb (Altın Halka)*: 890/1485'te yazılmıştır. 7200 beyit içerir. Üç defterden meydana gelmiştir. Birinci defterde Câmî'nin Sünnî akideleri, ikinci defterde mecazi ve hakiki aşk, üçüncü defterde hükümdar ve tabiplere dair fıkralar yer alır. Câmî bu eserlerdeki fikirlerinden dolayı Şiilerin saldırısına maruz kalmıştır. *Nefahât'in* Câmî bölümünde bu mesneviden örnekler verilmiştir. Bu eser hakkında *Reşehat*'ta aynen şöyle denilmektedir:

“Câmî diyor ki: *Silsiletü'z-zeheb* 'te ehlibeyti metheylediğimde, Horasan Sünnilerinden şayet ki beni Rafiziliğe nispet edeler deyû korkar idim. Bilmez idim ki, Bağdat'ta Revâfız cefasına müptela olacak.”

Câmî evlad-ı Resul'e, Hz. Ali'ye ve ehlibeyte âşıktır. Onları doya doya methüsenâ etmiş, düşmanlarına çatmış, fakat Horasan Sünnileri ve mutaassıpları onu Rafizilikle itham edecekler diye korkmuş, fakat buna vakit kalmadan Bağdat'taki Şiiler saldırmaya ve baskı yapmaya başlamışlar. Şiiler baskı yapınca Sünniler suçlama imkânını bulamamışlardır. Görülüyor ki, hür düşünceli mütefekkir iki tarafın da taassubundan korkuyor, duygu ve düşüncelerini ifade ederken kaygılanıyor, ama yine hak bildiğini yiğitçe ve cesaretle ortaya koyuyor. Esef edilecek şeydir ki, bugün de Müslüman düşünürler ve aydınlar iki taassubun baskısı altında ve iki kıskaç arasında bulunuyor.

b²) *Salaman u Absal*: Konusu hermetik edebiyattan alınmıştır. İslam edebiyatındaki geçmişi İbn Sina, Fahrüddin Râzî, Nasirüddin Tusî'den de öteye giderek Huneyn bin İshak'a kadar çıkar. *Salaman ve Absal* onun tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Abdulvehhâb Tarzî'nin tercümesi Milli Eğitim Bakanlığı klasikleri serisinde yayımlanmıştır.

b³) *Tuhfetü'l-Ahrâr*: Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrar'ına* ve Emir Hüsrev Dihlevî'nin *Matlau'l-Envâr'ına* bir naziredir. 20 makaleden son dördü, oğlu Ziyaüddin'e pend, yani öğüt mahiyetindedir. Pir Muhammed Rahmî Çelebi (ö. 1000/1592) tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

b⁴) *Subhatu'l-ibrâr*: Ariflerin teşbihi, zikri ve duası anlamına gelen bu eser içerik bakımından *Tuhfetü'l-ahrâr'a* benzer.

b⁵) *Yüsûf u Zelîha*: Câmî'nin en güzel mesnevisi budur.

b⁶) *Leylâ vü Mecnûn*: Şark İslam şairlerinin ve ediplerinin çok işledikleri konuda yazılmış bir mesnevidir.

b⁷) *Hirednâme-i İskenderî*: Nizâmî'nin *İskendernâme-i Bahrî* sine benzer.

II. Yarı Nazım, Yarı Nesir Eserler

a) *Baharistân*: Sadî'nin *Gülistan'ına* benzer. Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Sekiz ravda ve bölümdür.

b) *Risale-i Terceme-i Kelimât-ı Kudsiyye veya en-Neşrû'l-Âli*: Hz. Ali'ye ait bazı sözlerin manzum tercümesidir.

c) *Münşeat* veya *Ruk'ât-ı Câmî* veya *Dîvân-ı resâil*: Câmî'nin mektuplarını içerir.

Câmî'nin manzum eserleri üzerinde Osmanlı âlimleri çok durmuşlar, birçok tercüme denemesi yapmışlar, bazen şaşılacak derecede başarı göstererek beyit ve rubaileri aslından daha güzel bir şekilde tercüme etmişlerdir:

*Kendi hüsnün hublar şeklinde peyda eyledin,
Çeşm-i âşıktan dönüp sonra temaşa eyledin*
beyti, hiçbir şekilde bunun aslı olan:
*Hüsn-i hîş ez-rûy-i hûbân âşkârâ kerdeî Pes be çeşm-i âşıkân
ân-râ temaşa kerdeî*

beytinden daha az hoş ve daha az güzel değildir. Aynı şekilde:
Der sîne-i tû nihân büdeî vu men gafil
mısrasıyla başlayan meşhur rubai:

*Ben bilmez idim, gizli açık hep sen imişsin,
Tenlerde vü canlarda nihân hep sen imişsin,
Senden bu cihan içre nişan ister idim ben,
Ahir bunu bildim ki, cihan hep sen imişsin...*

daha güzel tercüme edilmez ve tercüme aslından aşağı olmayıp üstündür, en azından aslına eşittir.

Bu iki tercüme bile Câmî'nin milli ve dini edebiyatımız üzerindeki derin, silinmez ve unutulmaz etkilerini göstermeye yeter. Zira her biri birer mısra-ı bercestedir.

III. Nahve Dair Olan Eseri

Fevâidü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kafiye: İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) *Kafiye* isimli eserine oğlu Ziyâedin Yusuf için yazdığı bu şerh mahiyetindeki nahve dair eseri, *Câmî* veya *Molla Câmî* diye meşhur olup bütün Türk beldelerinde ve medreselerinde uzun yıllar okunmuş ve vazgeçilmez bir dilbilgisi kitabı olarak kabul edilmiştir. Bu eserin kazandığı şöhret ve nail olduğu rağbet tartışılabilir.

IV. Edebi İlimlere Dair Olanlar

a) *Muamma*'ya dair üç risale ve Şerafeddin Ali Yezdi'nin (ö. 858/1454) Hileli Muhtaraz'a yazdığı şerh

b) *Risale fî'l-Arûz*

c) *Risâle fî İlm-i Kâfiye*

d) *Tencîsu'l-luğa* (veya *Tencîsu'l-hat*)

e) *Risale fî'l-Mûsikî*

V. Şer'i ve Zahirî ilimlere Dair Olanlar

a) Tefsir: Bakara suresinin 22. ayetine kadar bir tefsir.

b) *Şevâhidü'n-Nübüvve:* Bu eser de Lâmi'î Çelebi tarafından Türkçeye çevrilmiş, 1293/1876'da basılmıştır.

c) Çihl hadis veya *Risale-i Terceme-i Erbeîn Hadis:* 40 hadisin manzum bir tercümesidir.

d) *Risale-i Şerh-i Hadis-i Ebu Zerr:* Ebu Zerr hadisi diye

meşhur olan bir hadisin şerhidir. Prof. Dr. Yaşar Kandemir bu hadis üzerinde doktora çalışması yapmıştır.

- e) *Risale der menâsik-i hacc* veya *Risale-i erkân-ı hacc*.
- f) *Risale-i Tahliliye*: Lâilâhe illallah cümlesi hakkında bir risale.

VI. *Tasavvufa Dair Olanlar*

Câmî'nin manzum ve yarı manzum olarak yazdığı eserlerinin tamamına yakın kısmı tasavvufî, hikemi ve ahlakidir. Onlara ilaveten burada şu eserleri de kaydedelim:

a) *Suhanan-ı Hâce Muhammed Parsa*: Muhammed Parsa'nın (ö. 822/ 1419) eserlerinden alınmış bazı sözlerin açıklanması.

b) *Risale-i tarik-i teveccüh-i hâcegân* veya *Risale der şerait-i zikir* veya *Risale der tarikat-ı Nakşibendiye*.

c) *Menakıb-ı Şeyhülislam Hâce Abdullah Ensari*.

d) *Risale'tü'd-dürretü'l-Fâhire* Veya *Risale-i tahkîk-i mezhebî's-sûfiyye ve mütekellimîn ve hükema* veya *Risale fi't-tasavvuf ve ehlihî ve tahkîk-i mezhebihim*.

e) *Levâih*: İbn Arabî'nin *Fusûs*, Sadreddin Konevî'nin *Nusûs* isimli eserlerinde ifade edilen vahdet-i vücût anlayışının halk düzeyine göre anlatılmasından meydana gelen bir risale olup İsmail Müfid Efendi (ö. 1217/1802) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul, 1921).

f) *Risale fi'l-vücûd* veya *Risale-i vecize der tahkîk ve isbât-ı vacib* ve vücud: İbn Arabî'nin vahdet-i vücûdunu açıklayan bir risaledir. Şerhu Fusûsu'l-hikem: *İbn Arabî'nin Fusûsu'l-hikem*'nin bir şerhidir ve basılmıştır.

g) *Nakdu'n-nusûs fi Şerhi Nakşi'l-fusûs*: İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem* isimli eserini *Nakşu'l-fusûs* diye kısaltmıştır. Bu eser İsmail Rusûhî Ankaravî tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (İstanbul, 1328/1910)

h) *Eşi'atü'l-lemeât*: Fahrüddîn Irâkî'nin *Lemeât* isimli eserinin şerhidir.

j) *Şerh-i Kaside-i mîmiyye el-Hamriyâ*: Vahdet-i vücûtçu İbn Fârız'ın (ö. 632/1235) meşhur tasavvuf kasidesinin şerhidir. Bu eserin başında şarap ile aşk arasındaki ilişki tahlil edilir. (İstanbul, 1309/1891)

k) *Şerh-i Kaside-i tâiyye*: İbn Fârız'ın diğer bir kasidesinin şerhidir.

1) *Risâ der şerh-i Rubâîyyat ki hod fermûdend*: Vahdet-i vücûda dair söylediği rubailerin şerhidir (İstanbul, 1309/1891).

m) *Risale-i şerh-i beyteyn Mesnevi-i Mevlevi*: Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinin ilk iki beytinin şerhi: *Risale-i nay* veya *Risaletü'n-nâiyye*. Neyin tasavvufi anlamını açıklar.

o) *Risale-i şerh-i beyt-i Husrev Dihlevî*: Hüsrev Dehlevî'nin (ö. 725/1325) bir beytini açıklar.

p) *Menakıb-ı Hazreti Mevlevi*.

r) *Şerh-i beyt-i çend Mesnevi*.

Câmî'nin anlatılan risale ve eserlerinden önemli bir bölümü basılmış olup çeşitli batı dillerine tercüme edilmiştir.³³⁰

Nefahâtü'l-Üns

Câmî *Nefahât*'a şöyle başlar: Şeyh, imam, arif Ebu Abdurrahman Sülemî, yakîn ehlinin ululularından ve din büyüklerinden olan tarikat şeyhlerinin hallerine ve gidişatlarına dair bir kitap yazmış ve ona *Tabakâtu's-sûfiye* adını vermiştir. Sülemî sûfilere 5 tabakaya bölmüş, her tabakayı da aynı zamanda veya birbirine yakın zamanlarda kendilerine velilik nurları ve hidayet eserleri görünmüş mürit ve muhiblerin üstadı olmuş kişilere tahsis etmiştir. Her tabakaya 20'şer şeyh ve bu tâifelerin imam ve âlimini koymuştur. Makam ve vaktin icabına göre onların kutsal sözlerinden ve güzel davranışlarından tarikata, ilme, hale ve gidişatlarına rehberlik yapan sözlerini, eserlerini açıklamıştır.

Hazreti Şeyhülislam, Kehfu'l-enâm, Nâsiru's-sünne ve kâmi'u'l-bid'at Ebu İsmail Abdullah bin Muhammed Ensari Herevî sohbet meclislerinde, vaaz ve nasihat toplantılarında o kelimeleri ve halleri yazdırmış, Sülemî'nin eserinde bulunmayan bazı şeyhlerin sözlerinden, bizzat kendisinin bazı zevk ve vecd hallerinden yaptığı eklerle o kitabı genişleşmişti... Herevî'nin eseri eski Herat diliyle yazıldığı için anlaşılması zordur. Ayrıca Herevî eserinde sadece bazı eski şeyhleri anlatmakla yetinmiştir. Bazı eski şeyhler, Herevî'nin çağdaşları ve Herevî'den sonra gelenler bu eserde yer almamışlardır.

Câmî işte bu eksikliği gidermek için Herevî'nin eserini sadeleştiriyor, ona yeni unsurlar ekliyor, Herevî'den sonra yetişmiş olan sûfilere de eserine kaydediyordu.

³³⁰ Bu hususta bkz. *İslâm, Ansiklopedisi*, "Câmî" maddesi; Âsaf Halet Çelebi: *Molla Câmi*, Ali Asgar Hikmet: *Câmî Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 1963). Ayrıca bkz. Taşköprizade, *Şekâik-i Nu'mânîyye*; Ali Hüseyin Kâşifî: *Reşehât*; Ömer Okumuş, *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, VII. 94.

Anlaşıyor ki *Nefahât* tercümesi dört aşamadan geçmiştir.

1. Aşama: Sülemî'nin *Tabakâtu's-Sûfiye*¹ sidir.
2. Aşama: Herevî'nin, Sülemî'nin eserini bazı ilavelerle Farsça'nın Herat şivesine ve lehçesine tercüme etmesidir. Herevî'nin bu tercümesinin bazı özellikleri şunlardır:

a) Herevî Sülemî'nin hayat hikâyelerini anlattığı sûfilere (Ebu Abdullah Şaranî hariç) tamamını almıştır. Ancak bu sûfilere ait olmak üzere Sülemî'deki sûfilere ait sözlerin önemli bir kısmını da tercüme etmeden, Arapça şekilleriyle aynen aktarmıştır.

Herevî, Sülemî'nin eserinde söz konusu edilen 103 sûfiye 120 kadar zahit ve sûfi daha ekleyerek eserin hacmini iki misline çıkarmıştı. Eserine aldığı bu sûfilere bir kısmı Hicri I/Miladi VIII. yüzyılda yaşamış olan zahitler, bir kısmı Sülemî'de hayat hikâyeleri anlatılan sûfilere çağdaşları, önemli bir kısmı da Herevî'nin bizzat görüştüğü veya isimlerini işittiği çağdaş sûfilerdir ki, bu son kısım oldukça önemlidir. Böylece Herevî (ö. 481/1088) Sülemî'den (ö. 412/1021) kendi zamanına kadar olan süre içinde yaşamış olan sûfilere eserine alarak aradaki mesafeyi kapatmıştır.

b) Herevî eserine aldığı sûfilere ve bunların tasavvufi görüşlerini açıklamış, yorumlamış, değerlendirmiş, tahlil etmiş ve yeri gelince de eleştirmiştir. Sülemî'de bulunmayan bu özellik Herevî'nin en önemli özelliğidir.

c) Herevî eserine önemli ölçüde kendi tasavvufi görüşlerini, zevklerini, hallerini, münâcâtlarını, dualarını, özellikle tevhit, marifet, tasavvuf, şeriat, hakikat gibi meselelerle ilgili fikirlerini almış, bu gibi konularda faydalı bilgiler vermiştir. Oysa Sülemî eserine, kendisinden hiçbir şey eklemeyen sûfilere sözlerini aktarmakla yetinmişti.

d) Herevî, sûfilere anlatırken Sülemî'nin eserindeki sırayı takip etmemiş, çoğu zaman Sülemî'deki sırayı bozarak onda öne anlatılanı sonraya, sonra anlatılanı öne almış, bununla beraber bu sûfilere hangi tabakadan olduklarına da işaret etmekten geri durmamıştır.

e) Sülemî eserini vaaz meselesinde veya tekkesinde mürit ve dostlarına anlatarak yazdırdığından eser yeteri kadar düzenli olmamıştır.

Bütün bu özellikleri dikkate alınca Herevî'nin *Tabakat'ına* bir tercüme değil, yeni bir telif eser nazariyle bakmak da mümkündür.

Câmî'nin Katkıları

3. Aşama: Herevî'nin eserini sadeleştiren Câmî yaptığı eklerle eseri neredeyse yeni baştan telif etmiştir. Eserine yeni bir isim vermesi de bunu göstermektedir.

Herevî'nin çağı oldukları halde onun tarafından söz konusu edilmeyen sûfilerin hayat hikâyelerini anlatarak işe başlayan Câmî kendi zamanına kadar yaşamış olan sûfilerin tamamını eserine almaya çalışmış, ancak yine de eserine alamadığı bazı mutasavvıflar kalmıştır. Câmî'nin eserinin özellikleri şöyle gösterilebilir:

- a) Esere genişçe bir giriş bölümü eklemiştir.
- b) Câmî esas itibariyle Herevî'nin eserini takip etmekle beraber onun tevhit, marifet, tasavvuf, hakikat gibi konularda yaptığı kendine özgü açıklamaları, dua ve münacaatlarını eserine almamıştır.
- c) Eserin sonuna zahide, sûfiye ve veliyeler bölümünü eklemiştir.
- d) Attâr'ın (ö. 618/1221) *Evliya Tezkirelerinden* faydalanmayan Câmî eklemeler yaparken pek çok kaynaktan yararlanmıştır.
- e) Sûfilere anlatırken kronolojik bir sıra takip etmemiş, sûfilere daha ziyade mensup oldukları tasavvufî hareketlere ve şeyhlere (tarikatlara, temayüllere ve bölgelere) göre gruplandırarak anlatmıştır. Böylece *Nefahâtü'l-Üns* bir tür tasavvuf tarihi kimliğine bürünmüştür.

Câmî bu gruplandırmayı şöyle yapmıştır: 1) Hucvirî'nin *Keşfu'l-Mahcûb* ta söz konusu ettiği kendi dönemindeki sûfiler. 2) Çiştîye tarikatı mensupları. 3) Herevî ve çevresi, yani üstatları, müritleri ve çağdaşları. 4) Nakşibendiye şeyhleri. Kendisi de Nakşibendi olan Câmî bu tarikatın şeyhleri hakkında geniş ve değerli bilgiler vermiştir. 5) Sühreverdî ve çevresi (Sühreverdiye tarikatı). 6) Necmüddin Kübra ve çevresi (Kübreviye tarikatı). 7) Mevlânâ ve çevresi (Mevlevîlik). 8) Zeynüddin Hâfi ve Zeyniye tarikatı. 9) Halvetiye ve Halvetiye şeyhleri. 10) Abdülkadir Geylanî ve Kadiriye tarikatı. 11) İbni Arabî ve çevresi. 12) Ruzbihan Baklî, Sühreverdî 13) Hamevî, Attâr, Senâî, Sadî, Nizâmî, Hafız ve Gazalî gibi bağımsız diyebileceğimiz mutasavvıflar.

Lâmî'nin Katkıları

4. Aşama: Câmî gibi Nakşibendiye tarikatına mensup olan Lâmiî: a) Eserin giriş bölümünü genişletmiş, b) Nakşibendiye şeyhleri hakkında Câmî'yi tamamlayan bilgiler vermiş, c) Bazı tarikatlar,

özellikle Halvetiler ve Zeyniler hakkında da geniş bilgiler vermiş, d) Önemli Anadolu sûfilerini esere almıştır.

Sülemî'nin *Tabakât*'mda 103 sûfinin hayatı anlatılmışken Lâmiî'nin tercümesinde bu rakam 650'ye yaklaşmıştır. *Nefahât*'ın metninde 502 erkek, 34 kadın toplam 616 sûfi vardır. Eser dört aşamadan geçerken önemli değişikliklere uğramıştır. Her şeyden önce Sülemî'de geniş olarak anlatılan 103 sûfinin hayatı *Nefahât*'ta, çok kısaltılmış ve bazen de eklemelerle değiştirilmiştir.

***Nefahât*'in Şerhi**

Câmî'nin en yakın mürit ve şakirtlerinden olan, vefat edince şeyhinin yanına gömülen Naziyuddîn Abdulgafûr Lâlî (ö. 912/1506) tarafından *Nefahât*'a bir şerh yazılmıştır. Şerhin gayesi, Câmî'nin oğlu Ziyâeddin Yusuf'un *Nefahât*'i kolay anlamasıdır.³³¹

***Nefahât*'in Zeyli**

Ziyâeddin Abdulgafûr Lâlî, *Nefahât*'a, bir zeyl yazmış ve burada Câmî hakkında sıhhatli bilgiler vermiştir.

***Nefahât*'ın Tercümelere**

1. *Nefahât* ilk defa meşhur Çağatay edip ve şairlerinden, aynı zamanda Câmî'nin dostu olan Ali Şîr Beğ veya Emir Ali Şîr Nevâî (ö. 907/1501) tarafından gözden geçirilip genişletilerek Şark Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercüme Nakşibendiliğin nazariyat ve ananelerinin belli bir tarikat şekline girmesine ve Sünni Türk münevverleri arasında yayılmasına hizmet etmiştir.³³²

Nevaî'nin bu tercümeyle özellikle Orta Asya Türk sûfilere eklemiş olması son derece önemlidir.

Câmî Ali Şîr'den bahsederken: “Emir Nizâmeddin Ali Şîr ... bu fakirden, evvel hatıra hutûr eden suretin mislini istid'a eyledi.” der. Bu tercümenin ismi *Nesâimu'l-Mehabbe min şemâimi'l-futuve'dir*.³³³

2. Câmî'nin vefatından 29 yıl sonra Lâmiî Çelebi, *Nefahât*'i batı Türkçesine, yani Anadolu Türkçesine tercüme etmiştir.

3. Nakşi şeyhlerinden Taceddin Zekeriya Asmanî (ö. 1001/1592) *Nefahât*'i Arapçaya tercüme etmiştir.

4. Silvestre de Sacy, *Nefahât*'m mukaddimesini Fransızcaya tercüme etmiştir.

³³¹ Bkz. Ali Asgar Hikmet, *Câmî, Hayatı ve Eserleri*, s. 201.

³³² Bkz. Z. Velidi **Togan**, *İslâm Ansiklopedisi*, “Câmî” ve “Ali Şîr” maddeleri.

³³³ İstanbul, 1979, nşr. Kemal Eraslan.

5. Brovne'm *Persian Literatüre under Tatar Dominion*'unda (Cambridge, 1920) *Nefahât* hakkında geniş bilgi vardır.

Nefahat'ın Baskıları

1. 1279/1862 Hint baskısı, Kadı İbrahim ve Molla Nureddin neşri, kenarında *Silsiletü 'z-zeheb* var.
2. Kalküta, 1859, W. Nassau Lees baskısı. Not ve açıklamalarla.
3. Leknov, 1323/1204. Kalküta'da *Nefahât* 8-10 defa basılmıştır.
4. Taşkent, 1332. Nşr. Eylâm Resul Hâce Haşan, Lârî'nin haşiyesiyle.
5. Tahran, 1336/1917. Mehdi Tevhidî Pûr.
6. Tahran, 1379 Nşr. Mahmud Abidî, Lârî haşiyesiyle, Giriş: 60 sayfa, Metin: 1-634, Notlar-Açıklamalar: 637-1212. Notlu baskıdır.

İran ve Tahran Şii muhiti olduğu için buralarda *Nefahât* fazla ilgi ve itibar görmemektedir. Daha ziyade Nakşiliğin çok yaygın olduğu Pakistan, Afganistan, Hindistan, Türkistan ve Anadolu'da geniş bir ilgiye mazhar olmaktadır.

Nefahât tasavvufun en önemli kaynaklarından biridir. Türkçede ise tabakâtu's-sûfiye alanında mevcut olan yegâne eserdir. Eserin söz konusu fevkalade ve müstesna değeri sebebiyle gerek İslam âleminde, gerekse Batı'da tasavvuf sahasında yapılan inceleme ve araştırmalarda güvenilir bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Arapça ve Farsça bilmeyen veya bu dilleri bilse bile eserin aslını temin güçlüğüyle karşılaşan Türk araştırmacıları için *Nefahâtü'l-Üns* tercümesinin bulundurulması bir ihtiyaçtır.

Bundan başka tasavvufa ilgi duyanların sayısı her gün biraz daha artmaktadır. Tasavvuf konusunda Türkçeye bir hayli eser tercüme edildiği halde tabakâtu's-sûfiye alanında bu tür çalışmalar fazla görülmemektedir.

Tarikatlar ve Nefahât

Câmî Nakşibendiye tarikatına mensup olmakla beraber *Nefahât*'ta bütün tarikat şeyhlerini ve mensuplarını aynı derecede önemle ve eşit şekilde söz konusu etmiştir. *Nefahât* yalnızca belli bir tarikata göre bilgi vermediğinden tasavvuf tarihi ihtiyacına da kısmen cevap verecek bir mahiyettedir. Aynı nedenle *Nefahât*'ın tasavvufta

daha geniş ufuklar açacağı kesindir.

Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds İsmi Üzerine

Molla Câmî adlı bir eser yazan Âsaf Hâlet Çelebi yukarıdaki ifadeyi “Mukaddes Kimselerden Gelen Mûnis Nefhalar” diye tercüme etmiştir. Bu ibarenin Türkçe ifadesi “Kuds Hazerâtından Gelen Üns Nefhaları” şeklindedir. Nefha, üns, hadrat ve kuds kelimeleri birer tasavvuf ıstılahı [terim; özel anlam yüklenmiş sözcükler] olduğu için tek kelimeyle tercümesi doğru değildir.

Nefha: Râyıha-ı tayyibe, hoş ve güzel koku, meltem, ılık ve serin rüzgâr anlamına gelir. Cem’i nefahâtır.

Üns: Heybetin zıttı olup sevinç, neşe ve samimi olmak anlamına gelir.

Hadret-Hadarât: Huzur, hazır olma, dergâhta bulunma, Allah’ın sıfat, fiil ve isimlerinin zuhur ve tecelli ettiği yer anlamına gelir. Mahdar, meclâ ve mazhar da [çoğulları: mahâdır, mecâlî ve mezâhir] aynı anlama gelir. Örneğin ilim hazreti dernek, Allah’ın ilim sıfatının mevcut ve hazır olduğu, görüldüğü yer demektir. Kısaca celali ve cemali tecellilerin zuhur etmesine ve görünmesine hazret denir, manevi mertebe anlamına da gelir.

Kuds: Mukaddes, münezzeh, mualla, müberra, müteal, yüce ve yüksek demektir. Bu kelimeyle çoğunlukla Allah’ın yüce varlığı ile sıfat, fiil ve isimleri kastedilir.

Buna göre eserin Türkçesi “Kutsallık Makamlarından Gelen Hoş Kokular” demektir. Allah’ın isim, fiil ve sıfatlarına en mükemmel şekilde mazhar olan insan, özellikle velilerdir. O halde ilahi âlemde gelen güzel kokularla gönüllere neşe ve sevinç gelmesinin mazharları ve araçları evliyalarlardır. Evliyalar aracılığıyla insan, kutsallık makamına yol bulur ve orada gönüllere ferahlık ve rahatlık veren güzel kokularla neşelenir, cemali tecellileri seyr ve ilahi güzellikleri temaşa ederek derin bir ruhi haz alır. İşte bu eserde anlatılan her bir veli, insanın öbür âlemi, melekût âlemini, ilahi ve rabbani âlemi seyr ve temaşa etmesi için bir penceredir. Mülk âleminden sıkıldığı için melekût âlemine, maddi âlemde usandığı için manevi dünyaya, şehadet âleminden bıktığı için gayb âlemine, süfli âlemde bezdiği için ulvi âleme, beden kafesinden hapis hayatı yaşamaktan bezdiği için ruhlar âlemine açılmak, o âlemleri seyr ve temaşa etmek isteyenler, bu eserde anlatılan sûfileri o âleme geçiş için bir pencere ve kapı olarak görmelidirler. Sûfilerin bu anlayışla okunmaları halinde zihinler açılır, zekâlar bilenir, muhayyile kudreti kuvvetlenir, düşünme gücü fazlalaşır, idrak kabiliyeti gelişir, araştırma ve yeni şeyler öğrenme merakı çoğalır. Neticede insan kendi sırrını da, âlemin sırrını da kavrar, İlahi ve Rabbani hakikatleri daha iyi anlar. Varlığın,

insanlığın, ulûhiyetin ve rububiyetin sırrına kısmen de olsa nüfûz etmenin ve onu çözenin ruhi ve manevi zevkini duyar. Şekilcilikten kurtulup hakikate erer, söylenen sözden kurtulur, manaya kavuşur. Bedenden uzaklaşır, ruha yaklaşır. Dış dünyadan ayrılarak iç âlemin enginliklerine dalar. Tekrar dış dünyaya döndüğü zaman artık gerçek anlamıyla insan olmuş bir halde döner. Artık Hak Teâlâ'nın yaratmış olduğu her şeye ve herkese değer ve önem verir. Yaratandan ötürü yaratılanı sever ve hoş görür. Bir daha geri dönmek üzere katı, sert, hırçın, peşin fikirli, suçlayıcı, taklitçi, mutaassıp, şekilci, merasimci ve müdahaleci olma haline veda eder. Artık şefkatli, merhametli, halim selim, cana yakın ve herkes tarafından sevilen bir insan olur. Kısaca eskiden sureten ve şeklen insanken, bu sefer sireten [siret: hal tercümesi, birisinin hali, tavrı] ve hakikaten insan olur.